

УДК 94 (477.54): 373.3 «XIX/XX»

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач, УПА, Харків

ЗАКОНОВЧИТЕЛІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті досліджується питання педагогічної діяльності представників нижчого православного духовенства у земських початкових училищах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Охарактеризовано соціально-правовий статус, систему заходів заохочення законовчителів органами місцевого самоврядування, проаналізовано стан відносин священиків з іншими учасниками освітнього процесу.

Ключові слова: земство, земська школа, законовчитель, духовенство, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Православна духовність та релігійність були покладені в основу виховної системи у загальноосвітніх навчальних закладах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. У земських губерніях у досліджуваний період одним з найбільш розповсюджених типів початкових навчальних закладів, призначених для освіти вихідців переважно з селянського стану, була земська школа. Перевірка знань основ православної віри біла невід'ємною частиною іспиту на отримання свідоцтва про закінчення початкового народного училища. Викладання Закону Божого було доручено духовенству, зі складу якого було сформовано особливу групу педагогів – законовчителів. Сучасні дослідники історії освіти дають лише побіжну характеристику педагогічній діяльності священиків у земських школах [1, с. 12-14]. Питання ролі православного духовенства у розвитку освіти в Україні розглянуто у дисертаційних дослідженнях Г. Степаненко [2] та Г. Котломанітової [3]. Хоча згадані автори торкнулась питань, пов'язаних з працею священиків у якості законовчителів у народних училищах відомства Міністерства народної освіти, тематика досліджень зумовила зосередження основної уваги на системі духовної освіти, парафіяльних школах, теоретичних засадах релігійного виховання у світській школі.

© С. М. Жуков, 2013

Метою даного дослідження є з'ясування специфіки соціально-правового статусу законовчителя у земській школі на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Специфіка положення законовчителя, який працював у земській школі, полягала в тому, що він одночасно мав справу з декількома інституціями, перебуваючи в різній мірі залежності від кожної з них. По-перше, він як духовна особа підпорядковувався єпархіальному начальству. По-друге – училищній раді та інспекції народних училищ, котрі керували організацією навчальної роботи в народних школах, по-третє – перебував у певній матеріальній залежності від земства та сільських громад, які оплачували педагогічну діяльність священика. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. призначення законовчителя на посаду здійснювалось духовною консисторією, яка співпрацювала у даному напрямку з училищними радами й інспекцією народних училищ: останні подавали клопотання зі списком вакансій, нерідко додаючи до нього поіменний список бажаних кандидатів на їх заміщення. Крім того, підставою для коригування кадрового питання могло бути відношення волосного правління, особиста заява священика тощо [4; 5, арк. 1-4; 6, арк. 12-13, 16, 18]. Переведення священика до іншої парафії було однією з головних причин його звільнення з учительської посади [7, арк. 1-2]. Непроста система працевлаштування, значна кількість варіантів її реалізації інколи приводила до плутанини та виникнення на її ґрунті суперечностей. Так, за свідченням газети «Южный край», у 1909 р. в одному з повітів Харківської губернії інспектор відмовив священику в посаді законовчителя через невідповідність освітньому цензу. Натомість, єпархіальне начальство, оминувши училищну раду й інспекцію народних училищ, призначила його на бажану посаду. Вважаючи це рішення неправомірним, земська управа, у свою чергу, відмовилась виплачувати законовчителю жалування [4]. Якщо в подібних випадках сторони не доходили згоди, суперечки доводилось вирішувати у судовому порядку. Так, у 1906 р. з'їзд мирових суддів Харківського повіту розглядав справу священика Дубянського, колишнього законовчителя немишлянського та пилипівського училищ, який не отримав заробітної плати за друге півріччя 1902-1903 навчального року через те, що земство вважало його звільненим [8].

Революційні події 1917 р. та зміни в управлінні системою освіти, що слідували за ними, спростили процедуру працевлаштування й звільнення законовчителів: ці функції було віднесено до компетенції повітових земств [9, арк. 40-43].

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. абсолютну більшість законовчителів складали парафіяльні священики, значно менше серед них було дияконів [10, с. 100]. Вони, як правило, були випускниками духовних семінарій, незначна кількість викладачів Закону Божого не мала повної середньої освіти. У 90-х рр. ХІХ ст. таких законовчителів у Валківському повіті було 1 з 24 [11, арк. 4], у Куп'янському – 1 з 55 [12, с. 20], в Ізюмському – не було жодного [13, арк. 4].

Значне зростання кількості земських училищ у Харківській губернії на початку ХХ ст., пов'язане з реалізацією програми по запровадженню загальної початкової освіти, сприяло актуалізації проблеми нестачі педагогічних кадрів, у тому числі, й законовчителів. Серед викладачів Закону Божого зростає частка осіб без середньої

освіти [14, арк. 131]. Зокрема, у Харківському повіті в 1911 р. зі 125 законовчителів трохи більше половини (68) закінчили курс духовної семінарії [15, с. 6]. З 1906-1908 років кількість земських шкіл у Харківській губернії перевищувала кількість священиків і дияконів, які у них викладали. Частина законовчителів займались педагогічною діяльністю одночасно у декількох школах. Подібна практика не була новою. Наприклад, у середині 1870-х рр. протоієрей І. Бешеновський обіймав посади законовчителя у чоловічому й жіночому земських училищах селища Коломак Валківського повіту [16, арк. 12, 20]. На початку ХХ ст. ряд місцевих самоврядувань Харківської губернії виплачували законовчителям, які були вимушені працювати у віддалених одна від одної школах, так звані «роз'їзні» гроші. Зокрема, Вовчанське повітове земство сплачувало законовчителю балабаївського училища додатково 20 карбованців [17, с. 26]; у Лебединському повіті 40 законовчителів отримували по 25-30 карбованців [18, с. 100-131], у Богодухівському – роз'їзні для декількох священиків становили 15 карбованців на рік [19, арк. 9-10, 77]. Харківські повітові земські збори 4 жовтня 1911 р. постановили доплачувати тим священикам, що проживають далі ніж за версту від шкіл, у яких працюють, додатково по 5 карбованців на рік за кожен версту [20, с. 52].

Місьцеве самоврядування намагалось подолати дефіцит кадрів законовчителів шляхом отримання дозволу на викладання Закону Божого народними вчителями. Подібна стратегія земств не викликала ентузіазму місцевого духовного начальства, але ігнорувати проблему воно не могло. Восени 1911 й 1912 рр. Єпархіальною училищною радою у приміщенні Харківського духовного училища організовувались учительські курси Закону Божого, на які, серед іншого, було запрошено й учителів земських шкіл (не більше трьох від повіту), «відомих своєю релігійністю й чеснотами». З різних причин у 1911 р. повітові земства не зреагували на це запрошення, наступного ж року ряд сільських педагогів мали змогу відвідати курси. А от клопотання Єпархіальної училищної ради 1916 р. до Ізюмського земства про відкриття за кошти місцевого самоврядування педагогічних курсів для підготовки законовчителів з числа псаломщиків не знайшло підтримки ні повітової управи, ні земських зборів [21, с. 6, 45-46].

За викладацьку діяльність у земських школах Харківської губернії органи місцевого самоврядування виплачували священикам жалування з власних коштів [22, арк. 17, 20]. Лише в Охтирському повіті до кінця ХІХ ст. практикувалась оплата праці законовчителів безпосередньо сільськими громадами [23, с. 36]. Середня заробітна плата законовчителів Харківської губернії у 1875 р. становила 28 карбованців на рік у сільських школах і 57 у міських [24, арк. 33]. Наприкінці ХІХ ст. більше п'ятої частини викладачів Закону Божого отримували менше ніж 50 карбованців на рік, частина з них узагалі працювала безкоштовно. Майже 70% законовчителів одержували від 50 до 100, біля 10% – більше 100 карбованців на рік [25, с. 100].

Найвищий рівень оплати праці законовчителів спостерігався у Лебединському, Сумському й Старобільському повітах, де ще на початку 1880-х рр. було встановлено норму заробітної плати у розмірі 60 карбованців на рік. У Охтирському повіті п'ята частина законовчителів отримували по 25 карбованців на рік, у решти

розмір жалування коливався від 50 до 100 карбованців. У інших повітах Харківської губернії ситуація з оплатою праці викладачів Закону Божого у 1880-х – 1890-х рр. була гіршою, їхня заробітна плата становила в середньому біля 30-50 карбованців на рік [26, арк. 17].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Сумське й Охтирське земства поставили розмір учительської зарплати у залежність від кількості дітей, що навчались у школі. Народні училища Сумського повіту було поділено на три групи. До шкіл першого розряду було віднесено такі, у яких навчалось близько 25 учнів, другого і третього – 50 і 100 школярів відповідно. Отже, законовчителі, що працювали в училищах перших двох розрядів отримували 60, а третього – 100 карбованців на рік [800, арк. 14]. Аналогічний підхід, однак з більш складною системою диференціації заробітної плати був застосований у Охтирському повіті: тут існували норми жалування у 25, 50, 55, 65, 75, 85 і 100 карбованців [27, арк. 5].

Ряд місцевих самоврядувань Харківської губернії практикували поурочну оплату праці законовчителів. Піонером виступило Зміївське повітове земство, яке з першої половини 1870-х рр. встановило норму оплати праці священників у розмірі 40 копійок за урок. До кінця XIX ст. ця сума збільшилась до 50 копійок [28, арк. 5]. Тоді ж до подібної практики вдалися самоврядування Куп'янського [29, арк. 80зв.] та Богодухівського [30] повітів.

На особливому положенні перебували законовчителі деяких двокласних земських училищ, чие жалування наприкінці XIX – на початку XX ст. сягало 150-300 карбованців. Так, законовчителі пархомівського, староводолазького та котельвського училищ Богодухівського повіту отримували по 150 [31, арк. 3, 14, 15], а законовчитель Сумського жіночого земського училища – 180 карбованців на рік [32, с. 143].

Під час реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти уряд перебрав на себе зобов'язання по виплаті жалування законовчителям, у 1917 р. його розмір становив 60 карбованців на рік для викладачів Закону Божого, які працювали у однокласних школах [33, арк. 7-8].

Викладання в школі не було основним заняттям священників, а учительське жалування – єдиним джерелом доходів. Звільнитись з учительської посади священник міг лише за поданням повітової училищної ради та згоди єпископа у випадку наявності іншої кандидатури, яка була в змозі зайняти вакантну посаду. Представники духовенства, навантажені своїми безпосередніми обов'язками, а також веденням присадибного господарства, були змушені не приділяти достатньої уваги роботі у школі. Деякі з них намагались неформально перекласти свої обов'язки на когось із церковнослужителів (псаломщика, пономаря) або на диякона [34, с. 176]. У звіті товариша міністра народної освіти М. С. Волконського, який у 1883 р. здійснював ревізію Харківського навчального округу, містяться відомості про випадки пропусків занять законовчителями у школах Харкова та Сум. У сільській місцевості ситуація не могла бути кращою. Втім, було б несправедливим говорити про те, що всі законовчителі приділяли школі недостатньо уваги, значна частина широко й сумлінно виконувала свої обов'язки [35, л. 233]. Найбільш активних і відданих освітній справі священнослужителів намагалось підтримувати місцеве

самоврядування, училищне начальство та церква. Заохочення з боку земств здійснювалось, як правило, у грошовій формі. Так, Лебединське повітове земство у 1883 р. «за сумлінну працю» видало священику Гризодубову, законовчителю будківського училища, 25 карбованців премії та збільшило розмір жалування зі 180 до 200 карбованців на рік [36, арк. 80-82]; за результатами роботи у 1909-1910 навчальному році 15 законовчителів Ізюмського повіту отримали премії у розмірі від 33 до 36 карбованців [37, арк. 1]. За поданням училищної ради законовчитель мав можливість отримати заохочення від єпархіального начальства. Так, у 1883 р. нагородження священиків Чижевського, Давидова й Трипільського наперсними хрестами, а також священика Завадовського скуфією відбулося, в тому числі, й за багаторічну сумлінну працю в школах Лебединського повіту [36, арк. 26-27].

На особливу увагу заслуговує питання стосунків законовчителів із викладачами загальноосвітніх предметів у земських школах. Напружені взаємини між учителем і законовчителем не були рідкісним явищем. Вважаючи свої обов'язком доглядати за ходом шкільної справи, моральним кліматом у парафії, священик міг робити учителю зауваження, а якщо вони не мали достатнього впливу – доводити свої претензії до відома училищного начальства. Так, у липні 1883 р. Лебединська повітова училищна рада звільнила з посади учительку антипського училища Неліхову, у зв'язку з тим, що священик О. Давидов повідомив членам ради про факти недбалого відношення учительки до своїх професійних обов'язків. Остання, будучи дружиною сільського лікаря, систематично покидала місце роботи, у результаті чого жоден з 80 учнів першого відділення не був переведений до другого класу [36, арк. 41-42]. Інколи училищне начальство було змушене розв'язувати непорозуміння, що виникали між учасниками освітнього процесу. У грудні 1913 р. священик церкви у селищі Луб'янка Старобільського повіту М. Іваницький подав архієпископу Харківському та Богодухівському Арсенію скаргу з вимогою звільнення учительки Є. Гаврилової, яка протягом навчального року не постилася й не ходила до церкви. Лише втручання інспектора народних училищ Старобільського повіту та його пояснення, що причиною подібної поведінки учительки була її вагітність, дозволило уладнати конфлікт [38, арк. 67-70]. На думку відомого російського педагога другої половини XIX ст. С. Рачинського, відсутність у частини священиків великого ентузіазму щодо шкільної справи була зумовлена, насамперед, «зверхнім, зневажливим ставленням» до них з боку вчителів-носіїв «передових ідей» [39, с. 35]. Особливе занепокоєння викликали ті прибічники атеїстичного світогляду, які намагались залучити школярів до протистояння зі служителями церкви. Зокрема, одна з учительок у Куп'янському повіті демонстративно прибрала з класної кімнати картини священної історії [40, с. 135]. Не дивно, що на з'їзді учителів і законовчителів, який проходив у Харкові в грудні 1913 – січні 1914 рр., дискусія між учасниками освітнього процесу щодо релігійного й морального виховання в школі перетворилась на обмін звинуваченнями. Група священиків дорікала викладачам загальноосвітніх предметів, що останні здійснюють «розбещуючий вплив на населення» [41, с. 12]. Доповідь отця Гораїна про педагогів-розпусників виявилась настільки пристрасною, що довела до сльоз багатьох присутніх учительок, одна з яких від почутого знепритомніла [42].

Висновки дослідження. Отже, священники – викладачі Закону Божого у земських школах склали специфічну групу сільських учителів, для яких педагогічна діяльність не була основною. Одночасне підпорядкування декільком інституціям, складна система працевлаштування та звільнення, символічна оплата праці не сприяли підтриманню високого рівня трудової дисципліни в середовищі законовчителів. Земське самоврядування та органи управління освітою намагались відзначати сумлінних педагогів, заохочувати їх матеріально, доводити до відома єпархіального начальства інформацію про успіхи священників на освітній ниві. Негативний відбиток на організацію шкільної справи накладали факти напружених відносин викладачів загальноосвітніх предметів із законовчителями, викликані розходженням у поглядах щодо цілого комплексу питань.

Список літератури: 1. *Белозьорова Н. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. О. Белозьорова. – Харків, 2011. – 23 с.; 2. *Степаненко Г. В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.; 3. *Котломанітова Г. О.* Релігійне виховання в історії освіти України (60-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) : автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. О. Котломанітова. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.; 4. *Южный край.* – 1909. – 28 января; 5. *Держархів Харківської області*, Ф. 635, Оп. 1., Спр. 20, 6 арк.; 6. *Держархів Сумської області*, Ф. 254, Оп. 1, Спр. 3, 162 арк.; 7. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 860а, 36 арк.; 8. *Южный край.* – 1906. – 19 декабря; 9. *Держархів Харківської області*, Ф. 306, Оп. 1, Спр. 12, 90 арк.; 10. *Отчёт Харьковской губернской земской управы по земскому отделу за 1898 год / Харьковская губернская земская управа.* – Харьков, 1900. – 212 с.; 11. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 785а, 8 арк.; 12. *Отчёты* Купянской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию 7 сентября 1895 года / Купянская уездная земская управа. – Харьков, 1895. – 86 с.; 13. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 785, 12 арк.; 14. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 832, 235 арк.; 15. *Отчёт* Харьковской уездной земской управы по народному образованию за 1913 год / Харьковская уездная земская управа. – Харьков, 1914. – 209 с.; 16. *Держархів Харківської області*, Ф. 636, Оп. 1., Спр. 13, 36 арк.; 17. *Журналы XLVII* очередного Волчанского уездного земского собрания сессии 1911 года / Волчанское уездное земское собрание. – Волчанск, 1911. – 139, XX с.; 18. *Доклады* уездной земской управы Лебединскому очередному уездному земскому собранию 1911 года по школьному отделу / Лебединская уездная земская управа. – Лебедин, 1911. – 174 с.; 19. *Держархів Харківської області*, Ф. 306, Оп. 1, Спр. 1, 130 арк.; 20. *Журналы* очередного Харьковского уездного земского собрания заседания 30 сентября и 2, 3 и 4 октября 1911 года с приложениями / Харьковское уездное земское собрание. – Харьков, 1911. – XIII, 115 с.; 21. *Журналы* очередного Изюмского уездного земского собрания 28-30 октября 1916 г. с приложениями. Свод постановлений / Изюмское уездное земское собрание. – Изюм, 1917. – VIII, 260 с.; 22. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 878, 37 арк.; 23. *Журналы* Ахтырского очередного уездного земского собрания 6, 7, 8, 9 и 10 октября 1877 г. с приложениями к ним / Ахтырское уездное земское собрание. – Харьков, 1878. – 148 с.; 24. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 67, 525 арк.; 25. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы по земскому отделу за 1898 год / Харьковская губернская земская управа. – Харьков, 1900. – 212 с.; 26. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 110, 88 арк.; 27. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 158, 20 арк.; 28. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2986, 21 арк.; 29. *Держархів Харківської області*, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 147, 116 арк.; 30. *Харьковские губернские ведомости.* – 1888. – 14 мая; 31. *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 219, 69 арк.; 32. *Журналы* Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884

года и чрезвычайного 20 октября 1884 года с приложениями / Сумское уездное земское собрание. – Харьков, 1885. – IV, 198 с.; **33.** ЦДАВО України, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 954, 49 арк.; **34.** Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений в России / М. М. Ковалевский. – М., 2007. – 240 с.; **35.** Российский государственный исторический архив, Ф. 733, Оп. 717, Д. 70, 277 л.; **36.** Держархів Сумської області, Ф. 254, Оп. 1., Спр. 7, 122 арк.; **37.** Держархів Харківської області, Ф. 82, Оп. 1., Спр. 122б, 26 арк.; **38.** Держархів Харківської області, Ф. 266, Оп. 1., Спр. 871, 80 арк.; **39.** Рачинский С. А. Заметки о сельских школах / С. А. Рачинский. – СПб., 1883. – 123 с.; **40.** Корнілов В. В. Основні етапи розвитку освіти на Харківщині / В. В. Корнілов // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. – Харків, 1992. – С. 120-222; **41.** Школа и жизнь. – 1914. – № 5; **42.** Утро. – 1914. – 3 января.

Надійшла до редколегії 15. 04. 2013 р.

УДК 94 (477.54): 373.3 «XIX/XX»

Законовчителі земських шкіл Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / С. М. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 29-35. Бібліогр.: 42 назви.

В статье рассматривается проблематика, касающаяся педагогической деятельности представителей низшего православного духовенства в земских школах Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв. Дана характеристика социально-правового статуса законоучителей и мероприятий земства, направленных на материальную поддержку и поощрение священнослужителей, охарактеризованы взаимоотношения законоучителей с другими участниками образовательного процесса.

Ключевые слова: земство, земская школа, законоучитель, духовенство, Харьковская губерния.

The article is devoted to the problem of the pedagogical activity of the orthodox clergy in the zemski schools in the Kharkiv province in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. Social status of the religion teachers has been characterized; the local self-government activities in the field of clergy's encouragement have been described. The priests and teachers affairs have been analyzed.

Keywords: zemstvo, peasant schools, clergy, Kharkiv Province.